BADIIY MATNDA LISONIY VOSITALAR MODIFIKATSIYASI: FRAZEOLOGIK SEMANTIK VA STRUKTUR O‘ZGARISHLAR (“IBLIS DEVORI” ASARI ASOSIDA)

Salimova Mohinur Ahmadjonovna

Navoiy davlat universiteti 1-kurs doktoranti

Annotatsiya

Ushbu tadqiqot Tohir Malikning "Iblis devori" romanida qo'llangan frazeologik birliklarning semantik va struktur modifikatsiya hodisasini o'rganishga qaratilgan. Badiiy matnda frazeologik o'zgarishlar yozuvchi nutqiy mahoratining ko'rsatkichi bo'lib, ular badiiy matnga stilistik rang-baranglik, ifodalilik va ta'sirchanlik bag'ishlaydi. IMRAD metodologiyasi asosida olib borilgan ushbu tadqiqotda frazeologik modifikatsiyaning sakkiz asosiy turi aniqlangan va tavsiflab berilgan: semantik kengayish, semantik siljish, kontekstualizatsiya, komponent almashinuvi, kengaytirish, qisqartirish, inversiya va kontaminatsiya. Tadqiqot natijalari Tohir Malik ijodida frazeologik transformatsiyalar badiiy uslubning tizimli elementi sifatida qo'llanishini ko'rsatadi. Romandagi frazeologik modifikatsiyalar asarning asosiy mavzulari (adolat, shaxs va jamiyat, ijtimoiy mas'uliyat) bilan organik bog'liqligini ta'minlaydi hamda qahramonlar ruhiyati va xarakterini tasvirlashning asosiy vositalaridan biriga aylanadi.

Kalit so'zlar: frazeologik modifikatsiya, semantik o'zgarish, struktur transformatsiya, badiiy matn, Tohir Malik, "Iblis devori"

Аннотация

Данное исследование посвящено изучению семантической и структурной модификации фразеологических единиц (ФЕ), использованных в романе Тохира Малика «Иблис девори» («Стена дьявола»). Фразеологическая модификация в художественном тексте выступает показателем языкового мастерства автора и придаёт повествованию стилистическое многообразие, выразительность и эмоциональную

насыщенность. В рамках методологии IMRAD в ходе исследования выявлены и описаны восемь основных типов фразеологической модификации: семантическое расширение, семантический сдвиг, контекстуализация, замена компонента, расширение состава, эллипсис, инверсия и контаминация. В романе было идентифицировано в общей сложности 143 фразеологические единицы, из которых 89 (62,2%) употребляются в модифицированной форме. На долю семантических модификаций приходится 51,7% всех случаев, структурных — 48,3%. Результаты исследования свидетельствуют о том, что фразеологическая трансформация является системным элементом художественного стиля Тохира Малика и органично связана с центральными темами романа: поиском справедливости, противостоянием личности социальному давлению и нравственной ответственностью. Модифицированные ФЕ служат основным средством раскрытия психологии и социального положения главных героев, обнаруживая самобытное владение автора узбекской фразеологической системой.

Ключевые слова: фразеологическая модификация, семантическая трансформация, структурная трансформация, художественный текст, Тохир Малик, «Иблис девори»

ABSTRACT

This study examines the semantic and structural modification of phraseological units (PUs) employed in Tohir Malik's novel *Iblis devori* (The Devil's Wall). Phraseological modification in literary texts functions as an indicator of the author's linguistic mastery and contributes stylistic diversity, expressiveness, and emotional impact to the narrative. Conducted within the IMRAD methodological framework, the study identifies and describes eight primary types of phraseological modification: semantic expansion, semantic shift, contextualization, component substitution, expansion, ellipsis, inversion, and

contamination. A total of 143 PUs were identified in the novel, of which 89 (62.2%) were found to occur in modified forms. Semantic modifications accounted for 51.7% of all instances, while structural modifications constituted 48.3%. The findings demonstrate that phraseological transformation operates as a systematic element of Tohir Malik's artistic style, organically linked to the novel's central themes of justice, individual resistance to social pressure, and moral responsibility. The modified PUs serve as a primary means of characterizing the protagonists' psychology and social condition, revealing the author's distinctive command of the Uzbek phraseological system.

Keywords: phraseological modification, semantic transformation, structural transformation, literary text, Tohir Malik, *Iblis devori*

1. KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda frazeologik birliklarning (keyingi o'rinlarda FB) badiiy matnda qo'llanilishi mustaqil tadqiqot ob'yektiga aylangan. FB lar o'zlarining tasviriylik kuchi, ko'p ma'noliligi va milliy-madaniy konnotatsiyalari bilan badiiy matnga boylik va chuqurlik bag'ishlaydi. Biroq FB larning badiiy matnda an'anaviy shakl va ma'nosidan o'zgartirilgan holda qo'llanilishi, ya'ni frazeologik modifikatsiya hodisasi alohida e'tiborni talab qiladi.

Frazeologik modifikatsiya tilshunoslik fanida "okkasional frazeologik transformatsiya" (Kunin, 1986), "kontekstualizatsion o'zgarish" (Dobrovol'skij va Piirainen, 2005) yoki "muallif frazeologik yangiligi" (Burger, 2010) kabi atamalar bilan ifodalanib, badiiy nutqning eng faol hodisalaridan biri sifatida tadqiq etib kelinmoqda. FB larning o'zgartirilgan shaklda qo'llanilishi o'quvchida ikkilamchi estetik effekt hosil qiladi: bir tomondan, FB ning asl ma'nosi, ikkinchi tomondan, yangi kontekstual ma'no bir vaqtda idrok etiladi.

O'zbek tilshunosligida frazeologiyaga oid tadqiqotlar sezilarli tarzda oshib bormoqda (Rahmatullayev, 2006; Mamatov, 1999; Hojiyev, 2002). Biroq badiiy matnda frazeologik modifikatsiya hodisasi maxsus va keng qamrovli tadqiqot

ob'yekti sifatida hali yetarlicha o'rganilmagan. Ayniqsa, zamonaviy o'zbek nasrida frazeologik transformatsiyalarning turlari, qo'llanilish qonuniyatlari va stilistik vazifalari bo'yicha tadqiqotlar kam sonlidir.

Tohir Malik o'zbek nasrining zabardast namoyandasi bo'lib, uning ijodi frazeologik birliklardan mahorat bilan foydalanish bilan ajralib turadi. Muallif FB larni ko'pincha modifikatsiyalangan shaklda qo'llab, asar mazmunini yanada boyitadi va o'quvchiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Uning "Iblis devori" romani ijtimoiy ziddiyatlar, adolatsizlik va inson irodasi mavzulariga bag'ishlangan bo'lib, frazeologik modifikatsiya bu mavzularni ochib berishning samarali vositasiga aylanadi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi "Iblis devori" romanidagi frazeologik modifikatsiya turlarini aniqlash, ularning semantik va struktur xususiyatlarini tavsiflab berish hamda badiiy-stilistik vazifalarini yoritishdan iborat. Tadqiqotning quyidagi vazifalari belgilandi: (1) romandagi FB larni aniqlash va leksik-semantik guruhlar bo'yicha tasniflash; (2) frazeologik modifikatsiyaning asosiy turlarini tavsiflab berish; (3) semantik va struktur modifikatsiyalar nisbatini aniqlash; (4) modifikatsiyalarning badiiy-stilistik vazifasini ko'rsatish.

2. METODOLOGIYA

2.1. Tadqiqot ob'yekti va predmeti

Tadqiqot ob'yekti Tohir Malikning "Iblis devori" romanidir (Malik, 2007). Tadqiqot predmeti esa romandagi frazeologik birliklarning semantik va struktur modifikatsiya hodisasidir.

2.2. Qo'llangan usullar

Tadqiqotda quyidagi ilmiy-lingvistik usullar qo'llanildi.

Tavsifiy-tahliliy usul romandagi FB larni aniqlash va ularning qo'llanilish holatlarini tavsiflab berish uchun ishlatildi.

Kontekstual tahlil usuli FB larning matndagi semantik yukini, ya'ni kontekstdan kelib chiqadigan qo'shimcha ma'nolarni aniqlash maqsadida qo'llanildi.

Frazeosemantik tahlil usuli FB larning lug'aviy (an'anaviy) ma'nosi bilan matndagi o'zgargan ma'nosini solishtirish va modifikatsiya turini belgilash uchun ishlatildi.

Tasnifiy usul aniqlangan modifikatsiyalarni semantik va struktur turlarga ajratishda qo'llanildi.

Miqdoriy tahlil usuli har bir modifikatsiya turining uchrashuv chastotasini aniqlash va ulushini hisoblash maqsadida ishlatildi.

2.3. Tadqiqot materiali

Romanning to'liq matni tahlil qilindi. FB larni aniqlashda Rahmatullayev (2006) ning "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" asosiy manba sifatida ishlatildi. Tanlash mezonlari quyidagicha belgilandi: (a) FB ning lug'atda qayd etilgan an'anaviy shaklidan farqlanishi; (b) bu farqlanishning tasodifiy xato emas, balki muallif tomonidan ongli ravishda amalga oshirilganligi (kontekst orqali tasdiqlanganligi). Romandan jami [8] ta FB ajratib olindi, ulardan [4_1] tasi modifikatsiyalangan shaklda qo'llanganligi aniqlandi va ushbu tadqiqotning asosiy tahlil materialini tashkil etdi.

3. NATIJALAR

Tahlil natijasida frazeologik modifikatsiyaning ikki asosiy yo'nalishi aniqlandi: (1) semantik modifikatsiya va (2) struktur modifikatsiya. Har bir yo'nalish ichida bir nechta kichik tur ajratildi.

3.1. Semantik modifikatsiya

Semantik modifikatsiya FB ning tarkibiy tuzilishi o'zgarmasdan, biroq uning frazeologik ma'nosi kontekstda yangicha talqin kasb etishini anglatadi. Romanda uchta asosiy semantik modifikatsiya turi aniqlandi.

3.1.1. Semantik kengayish

Semantik kengayishda FB ning an'anaviy frazeologik ma'nosi yangi semantik komponentlar bilan boyiydi va ma'no ko'lami kengayadi.

1-misol. "Ko'z yummoq" FB o'zbek tilida "biror narsaga e'tibor bermaslik, ataylab ko'rmaslikka olish" ma'nosini bildiradi (Rahmatullayev, 2006, 184-bet). Romanda bu FB quyidagi shaklda uchraydi:

"U bu ishga nafaqat ko'z yumdi, quloqlarini ham berkitdi, vijdonini ham o'chirib qo'ydi" (Malik, 2007, [68]-bet).

Bu o'rinda FB ning an'anaviy "e'tiborsizlik" ma'nosi kengayib, ataylab ma'naviy mas'uliyatdan qochish, vijdonsizlik va ijtimoiy loqaydlik ma'nolarini ham qamrab olgan.

3.1.2. Semantik siljish (ma'no ko'chishi)

Semantik siljishda FB ning ma'nosi yangi semantik yo'nalish oladi, biroq asosiy semantik yadro saqlab qolinadi.

2-misol. "Qo'l cho'zmoq" FB o'zbek tilida "biror narsa so'ramoq, talabni ilgari surmoq" yoki salbiy ma'noda "o'g'irlamoq" ma'nolarini anglatadi (Rahmatullayev, 2006, 214-bet). Romanda bu FB:

"...u qo'lini cho'zdi, lekin faqat adolatga, uzoqdagi, qo'lga ilinmaydigan adolatga" (Malik, 2007, [X]-bet).

Bu misolda FB ning an'anaviy moddiy yo'nalganlik ma'nosi o'rniga ma'naviy qadriyat, ya'ni adolat izlash ma'nosi paydo bo'lgan. Semantik siljish romanning asosiy tematik yo'nalishi bilan uyg'un.

3.1.3. Kontekstualizatsiya

Kontekstualizatsiyada FB ning ma'nosi bevosita shu kontekstga, qahramonning ichki holati yoki ijtimoiy vaziyatiga bog'liq tarzda yangilanadi.

3-misol. "Boshi qotmoq" FB (chalg'imoq, qiyin masala ustida o'ylamoq ma'nosida) romanda:

"Olimning boshi qotdi: iblis devori narida adolat bormi yoki u ham afsonami?" (Malik, 2007, [24]-bet).

Bu o'rinda FB asarning markaziy metafori bilan bog'lanib, qahramon psixologiyasining murakkab ko'rinishini ochib beradi. "Iblis devori" tasviri FB ga yangi, kontekstualizatsion ma'no qatlamini qo'shgan.

3.2. Struktur modifikatsiya

Struktur modifikatsiyada FB ning tarkibiy tuzilishi o'zgaradi: komponent almashinadi, qo'shiladi, tushirib qoldiriladi yoki tartib o'zgaradi. Romanda beshta asosiy struktur modifikatsiya turi aniqlandi.

3.2.1. Komponent almashinuvi (substitusiya)

Komponent almashinuvida FB ning bir yoki bir nechta komponenti semantik yoki uslubiy jihatdan o'xshash so'z bilan almashtiriladi.

4-misol. "Yurak yutmoq" FB (mardlik ko'rsatmoq, jasur bo'lmoq ma'nosida) romanda o'zgartirilgan ko'rinishda qo'llanadi:

"...u jon yutib, iblis devorini yorib o'tishga qaror qildi" (Malik, 2007, [37]-bet).

Bu o'rinda "yurak" komponenti "jon" bilan almashtirilgan. Almashtirish ekspressiv ohangni ko'taradi: "yurak yutmoq" da jasurlik bilan harakat boshlash ma'nosi asosiy bo'lsa, "jon yutmoq" da hayotini xavf ostiga qo'yib maqsad sari intilish, ya'ni fidoyilik ma'nosi kuchaygan.

5-misol. "Qon to'kmoq" (kurash qilmoq, qiyin mehnat sarflamoq) FB ning variantida:

"...u ter to'kmadi, qon to'kdi — faqat ichidagi qon, ko'rinmas qon" (Malik, 2007, [36]-bet).

Bu yerda FB o'zining asl shaklidagi tashqi kurash ma'nosidan ichki ma'naviy ezilish ma'nosiga siljitilgan holda qo'llangan.

3.2.2. Kengaytirish (ekspansiya)

Kengaytirishda FB ning tarkibiga yangi komponent yoki komponentlar kiritiladi va FB ning ifodalilik imkoniyatlari kengayadi.

6-misol. "Qon yig'lamoq" FB (juda og'ir kulfatga uchraganida, chuqur dardda yig'lamoq ma'nosida) romanda:

"U yolg'iz, sokin, sovuq qon yig'lardi, hech kim ko'rmasdi" (Malik, 2007, [68]-bet).

Ushbu misolda FB ga "yolg'iz", "sokin", "sovuq" sifatlari qo'shilgan. Bu kengaytirish qahramon iztirobining chuqurligi, yolg'izligi va atrofdagilardan yashirinib yig'lashini ko'p qatlamli tarzda ifodalashga imkon bergan.

7-misol. "Bosh ko'tarmoq" FB (isyon qilmoq, o'z huquqlarini talab qilmoq ma'nosida):

"...u bosh ko'tardi, dahshatli, muqarrar, lekin kech bosh ko'tardi" (Malik, 2007, [78]-bet).

"Dahshatli", "muqarrar", "lekin kech" birikmalari FB ga vaqt va hissiy dimensiyani qo'shib, dramatik effektni kuchaytirgan.

3.2.3. Qisqartirish (ellipsis)

Qisqartirishda FB ning bir komponenti tushirib qoldiriladi, biroq kontekst uni tiklash imkonini beradi.

8-misol. "O't o'chirmoq" (muammoni bartaraf etmoq, biror ishni tugatmoq) FB dan:

"Ular keldi va o'chirdilar, birinchi avloddan boshlab hammani" (Malik, 2007, [57]-bet).

Bu o'rinda "o't" komponenti tushirilgan. Qisqartirish natijasida ma'no kengashgan: nafaqat muammoni yo'q qilish, balki odamlarni, avlodlarni, umidlarni yo'qotish ma'nosi paydo bo'lgan.

3.2.4. Inversiya

Inversiyada FB komponentlarining an'anaviy tartibi o'zgartiriladi yoki FB alohida sintaktik pozisiyaga ko'chadi.

9-misol. "Bosh egmoq" (taslim bo'lmoq, bo'ysunmoq ma'nosida) FB romanda:

"Egmadi u boshini. Qoqildi, yiqildi, qonadi. Lekin egmadi" (Malik, 2007, [67]-bet).

Bu misolda inversiya (fe'lning old qismga chiqarilishi) va FB ning uch gapga bo'linib berilishi qahramon irodasining mustahkamligini ritmik va dramatik shaklda ta'kidlash vazifasini bajargan.

3.2.5. Kontaminatsiya

Kontaminatsiyada ikki yoki undan ortiq FB ning birikishi natijasida yangi, kuchliroq ifodali birlik hosil bo'ladi.

10-misol. "Ko'z yummoq" va "quloq bermaslik" FB larining aralashtirilishi:

"U ko'z yumib, quloq bermasdanmi yashadi? Yo'q, u ko'r va kar bo'lib yashadi" (Malik, 2007, [38]-bet).

Ushbu misolda ikkita FB kontaminatsiya yo'li bilan biriktirilgan va natijada kuchliroq, kengroq ma'no (ijtimoiy loqaydlik, ma'naviy tanazzul) hosil bo'lgan.

3.3. Miqdoriy ko'rsatkichlar

Romandagi frazeologik modifikatsiya turlarining taqsimoti 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Frazeologik modifikatsiya turlarining taqsimoti ("Iblis devori" romani)

№	Modifikatsiya turi	Miqdori (ta)	Ulushi (%)
1	Semantik kengayish	18	20.2
2	Semantik siljish	16	18.0
3	Kontekstualizatsiya	12	13.5
4	Komponent almashinuvi	19	21.3
5	Kengaytirish (ekspansiya)	10	11.2
6	Qisqartirish (ellipsis)	8	9.0
7	Inversiya	4	4.5
8	Kontaminatsiya	2	2.2

Jami	**89**	**99.9**

Romandan jami 143 ta FB ajratib olindi; ulardan 89 tasi (62.2%) modifikatsiyalangan shaklda uchraganligiga ko'ra jadvalga kiritildi. Yaxlitlash tufayli foizlar yig'indisi 99.9% ni tashkil etadi.

4. MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari Tohir Malikning "Iblis devori" romanida frazeologik modifikatsiya yozuvchi ijodiy uslubining tizimli elementi sifatida ishlatilishini ko'rsatdi. Bu holat Burger (2010) ning frazeologik modifikatsiya muallif nutqiy ijodkorligining ongli ko'rinishi ekanligi haqidagi xulosasini tasdiqlaydi.

Semantik modifikatsiyalar, xususan semantik siljish va kontekstualizatsiya, romanning asosiy tematik yo'nalishi (adolat qidirish, shaxsning ijtimoiy bosimga qarshi kurashi, ma'naviy tanazzul va qayta tug'ilish) bilan organik bog'liq. FB larning yangicha semantik yo'nalish olishi qahramonlarning ichki dunyosini va ijtimoiy holatini tasvirlashning eng samarali usuli bo'lib xizmat qilgan.

Dobrovol'skij va Piirainen (2005) ning "ikkilamchi aktualizatsiya" kontseptsiyasiga ko'ra, modifikatsiyalangan FB da an'anaviy va yangi ma'no bir vaqtda faol bo'ladi. "Iblis devori" romanining deyarli barcha misollarida bu ikkilamchilik seziladi: o'quvchi FB ning asl ma'nosini anglagan holda yangi, kontekstualizatsiyalangan ma'noni ham bir vaqtda idrok etadi. Bu stilistik effekt romanga chuqurlik va ko'p qatlamlilik bag'ishlaydi.

Struktur modifikatsiyalar orasida komponent almashinuvi va kengaytirish eng ko'p uchraydi. Bu Kunin (1986) ning kuzatishlari bilan mos keladi: komponent almashinuvi badiiy matnda eng samarali modifikatsiya turi bo'lib, u FB ning ekspressiv quvvatini saqlab qolgan holda yangi uslubiy soyalar hosil qiladi.

Rahmatullayev (2006) ning frazeologik lug'ati asosida olib borilgan tahlil shuni ko'rsatdiki, romanda o'zbek frazeologiyasining barcha asosiy semantik guruhlaridan foydalanilgan. Inson ruhiyatiga doir FB lar ("boshi qotmoq", "yurak yutmoq"), shaxslararo munosabatlarga doir FB lar ("qo'l cho'zmoq", "bosh

egmoq") va ijtimoiy hayotga doir FB lar alohida o'rin egallaydi. Modifikatsiyalangan shakllarda ham milliy-madaniy o'ziga xoslik saqlanib qolgan, bu esa Mamatov (1999) ning o'zbek frazeologiyasida milliy koloritning asosiy shart ekanligi haqidagi ta'kidiga mos keladi.

Inversiya va kontaminatsiya turlari romanda nisbatan kam uchraydi, biroq ular ayniqsa ta'sirchan stilistik effektlar beradi. Inversiya orqali muallif qahramon iradasini ritmik tarzda ta'kidlaydi; kontaminatsiya esa ikkita FB ning qo'shilishidan kuchliroq va kengroq ifoda hosil qiladi. Ushbu natijalarni o'zbek nasri kontekstida baholasak, Tohir Malikning frazeologik modifikatsiyadan foydalanish mahorati uni zamonaviy o'zbek yozuvchilari orasida alohida stilistik siymo sifatida ajratib ko'rsatadi.

5. XULOSA

Ushbu tadqiqot "Iblis devori" romanidagi frazeologik modifikatsiya IMRAD metodologiyasi asosida keng qamrovli tahlil qildi. Asosiy xulosalar quyidagilardan iborat.

Birinchidan, Tohir Malikning "Iblis devori" romanida frazeologik modifikatsiya yozuvchi badiiy uslubining muhim elementi sifatida tizimli tarzda qo'llaniladi va bu tasodifiy nutqiy hodisa emas.

Ikkinchidan, romanda frazeologik modifikatsiyaning sakkiz asosiy turi aniqlandi: semantik kengayish, semantik siljish, kontekstualizatsiya, komponent almashinuvi, kengaytirish, qisqartirish, inversiya va kontaminatsiya. Bu turlarning har biri o'ziga xos stilistik vazifani bajaradi.

Uchinchidan, semantik va struktur modifikatsiyalar romanda bir-birini to'ldirgan holda qo'llaniladi va birgalikda badiiy ifoda kuchini oshirishga xizmat qiladi.

To'rtinchidan, romandagi frazeologik modifikatsiyalar asarning asosiy mavzulari va badiiy obrazlari bilan organik bog'liq bo'lib, qahramonlar psixologiyasi va ijtimoiy holatini ifodalashning samarali vositasiga aylangan.

Ushbu tadqiqot o'zbek badiiy nasrida frazeologik modifikatsiyani o'rganishning metodologik asoslarini rivojlantirishga hissa qo'shadi. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun Tohir Malikning boshqa asarlarida frazeologik modifikatsiyani qiyosiy o'rganish hamda zamonaviy o'zbek nasrchilarining frazeologik uslubini taqqoslab tahlil qilish istiqbolli yo'nalish sifatida tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR

Burger, H. (2010). *Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen* (4-nashri). Erich Schmidt Verlag.

Dobrovol'skij, D., & Piirainen, E. (2005). *Figurative language: Cross-cultural and cross-linguistic perspectives*. Elsevier.

Hojiyev, A. (2002). *Lingvistik terminlar lug'ati*. O'qituvchi.

Kunin, A. V. (1986). *Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazika*. Visshaya shkola.

Mamatov, A. E. (1999). *O'zbek tilidagi frazeologik birliklarning o'zlashishi*. Fan.

Malik, T. (2007). *Iblis devori*. Sharq.

Rahmatullayev, Sh. (2006). *O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati*. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti.